

XVII. Yüzyılda Vahdet-i Vücûd Düşüncesinin Bir Şârihi / Taşıyıcısı Olarak Lâmekânî Hüseyin Efendi'de Vücûd ve Mârifet

Dr. Büşra ÇAKMAKTAŞ*

Öz

Rumeli'de doğan Lâmekânî Hüseyin Efendi, ilk eğitimini tamamladıktan sonra tasavvufa yönelmiş, gençlik yıllarında dönemin Bayrâmî-Melâmî kutbu olarak kabul edilen Hasan Kabâdûz'a (ö. 1010/1601) intisâb etmiştir. Seyr ü sülûkünü tamamladıktan sonra ömrünü telif, sohbet ve irşâdla geçirmiş, 1034-35/1624-25 tarihinde vefat etmiştir. *Dîvân*, *Vahdetnâme*, *Risâle-i Vahdet*, *Esrârname* gibi çeşitli eserler telif eden Lâmekânî Hüseyin Efendi, eserlerinde özellikle hem tasavvufun seyr ü sülûk gibi amelî, hem de vücûd ve mârifet gibi nazarî meseleleri üzerinde durmuştur. Bu makalede ise Lâmekânî Hüseyin Efendi'nin vücûd ve mârifet kavramlarına dair yaklaşımı, mutlak vücûd, vahdet-kesret meselesi, insân-ı kâmil kavramı, mârifetullah-mârifetü'n-nefs ilişkisi bağlamında ele alınmış ve onun bu görüşleriyle İbn Arabî takipçisi olup olmadığı, XVII. yüzyılda vahdet-i vücûd düşüncesinin bir şârihi / taşıyıcısı olup olmadığı sorularına cevap aranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lamekani Hüseyin, Melamiyye, Vahdet-i Vücut, 17. Yüzyıl, Marifet

* Dr. Öğretim Üyesi, SAÜ. İlahiyat Fakültesi (bcakmaktas@sakarya.edu.tr)

As a Commentator/Bearer of The Doctrine of Wahdet Al-Wujud: Wujud and Marifat Concepts in Lamekani Hüseyin Efendi

Abstract

Lamékani Hüseyin Efendi, who was born in Rumelia, initiated to sufism after completing his first education, and became a disciple of Hasan Kabaduz (d. 1010/1601), who was accepted as Bairami-Malámi kutb in his youth. After completing his seyr u suluk, he spent his life with authorship, ministry and guidance, and died in 1034-35/1624-25. Lamékani Hüseyin Efendi, who has written many works such as Divan, Vahdetname, Risale-i Vahdet, Esrarnáma, especially focused on the practical issues such as seyr u suluk and the theoretical issues such as wujud and marifat. In this article, Lamékani Hüseyin Efendi's approach to the concepts of wujud and marifat is discussed at the following titles; wujud al-mutlak, the problem of wahdet-kesret, the concept of insan al-kamil and the relationship of the marifatullah-marifatannafs. This article also focused on the following questions: Is Lamékani Hüseyin Efendi with his views a follower of Ibn Arabí or not? And is he a commentator/bearer of wahdet al-wujud doctrine in the 17th century or not?

Keywords: Lamékani Hüseyin, Malámi, Wahdet al-wujud, 17. Century, Marifat

كشاح/ ناقل لفكرة وحدة الوجود في القرن السابع عشر؛ مفاهيم الوجود والمعرفة

في حسين أفندي اللامكاني

ملخص

حسين أفندي اللامكاني، المولود في الروملي، توجه إلى الصوفيّة بعد أن أكمل تعليمه الأساسي ثم انتسب في فترة شبابه إلى حسن كبادوز (المتوفى سنة 1010هـ / 1601م) والذي عُرف بقطب الملامية-البيرامية. وبعد إتمامه السير والسلوك أمضى حياته في التأليف والخدمة والإرشاد وتوفي سنة 1034-1035 هـ / 1624-1625م. ألف حسين أفندي اللامكاني العديد من الكتب مثل *النيران* و *وحدتنا* و *رسالة الوحدة* و *أسرارنا*. وقد ركز في مؤلفاته على القضايا النظرية مثل: الوجود والمعرفة من جهة، وعلى القضايا العملية مثل: السير والسلوك من جهة أخرى. وفي هذه المقالة تمّ تناول آراء حسين أفندي اللامكاني بخصوص الوجود والمعرفة ومسألة الوجود المطلق ومسألة الوحدة والكثرة، ومفهوم الكمال الإنساني وعلاقة معرفة الله بمعرفة النفس كما تمّت الإجابة عن بعض الأسئلة مثل كون حسين أفندي اللامكاني من أتباع ابن عربي أم لا؟ وهل كان شارحاً/ ناقلاً لفكرة وحدة الوجود في القرن السابع عشر أم لا؟

الكلمات المفتاحية: حسين أفندي اللامكاني، الملامية، وحدة الوجود، القرن السابع عشر، المعرفة

Giriş

XVII. yüzyıl Osmanlısı'nda bir Bayrâmî-Melâmî olarak tanınan Lâmekânî Hüseyin Efendi'nin hayatına dair kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamakla beraber onun Rumeli'de doğduğu,¹ asıl adının Hüseyin olduğu,² mahlasının ise kendi eserlerinde “Hüsâm” ve “Hüsâmî” olarak kaydedildiği görülmektedir.³

Lâmekânî Hüseyin Efendi'nin çocukluk ve gençlik yıllarında zâhirî ilimleri tahsil ettikten sonra tasavvuf yoluna girip seyr ü sülûke yöneldiği bilinmektedir.⁴ Melâmîlerce dönemin Bayrâmî-Melâmî kutbu olarak kabul edilen Hasan Kabâdûz'a⁵ (ö. 1010/1601) intisâb eden Lâmekânî, uzun yıllar Şah Sultan Camii yakınında sohbet ve irşâdla meşgul olmuştur.⁶ 1034-35/1624-25 tarihinde vefat eden Lâmekânî'nin kabri İstanbul'dadır.⁷ Onun hem Halvetî hem de

-
- ¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1: 191; Abdülbaki Gölpınarlı, *Melamilik ve melamiler* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), 80; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi seyahatnamesi : 1.kitap: İstanbul: Topkapı Sarayı Bağdat 304 yazmasının transkripsiyonu dizini* (İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası, 1996), 1: 380; Slobodan Iliç, “Lâmekânî Hüseyin Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara, 2003), 27: 94; Kâtib Çelebi, *Fezleke 2 : Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)*, thk. Zeynep Aycibin (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016), 624; Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şakâik: Nev'izâde Atâyî'nin Şakâik zeyli* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017), 2: 1857.
 - ² Bursalı, *Osmanlı müellifleri*, 1: 191; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi seyahatnamesi*, 1: 380; Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şakâik*, 2: 1857; Kâtib Çelebi, *Fezleke 2 : Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)*, 624.
 - ³ İ. Halil Tuğluk, *Lâmekânî Şeyh Hüseyin Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı'nun Tenkitli Metni* (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2001), 19.
 - ⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi seyahatnamesi*, 1: 380; Kâtib Çelebi, *Fezleke 2 : Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)*, 624; Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şakâik*, 2: 1857.
 - ⁵ Hayatı hakkında bkz. Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi, *Risâle-i Melâmiyye-i Şuttâriyye* (İ.Ü. Kütüphanesi, İbnülemin, nr. 3357, t.y.), 35a-35b; Ebu Rıdvan M. Sâdık Vicdânî, *Tomar-ı turuk-ı aliyeden : Melâmîlik* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1919), 53; Gölpınarlı, *Melamilik ve melamiler*, 78-79; Kâtib Çelebi, *Fezleke 1 : Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)*, thk. Zeynep Aycibin (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016), 236; Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şakâik*, 2: 1251.
 - ⁶ Müstakimzâde, *Risâle-i Melâmiyye-i Şuttâriyye*, 35a-35b; Gölpınarlı, *Melamilik ve melamiler*, 80; Iliç, “Lâmekânî Hüseyin Efendi”, 27: 94; Kâtib Çelebi, *Fezleke 2 : Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)*, 624; Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şakâik*, 2: 1857.
 - ⁷ Bursalı, *Osmanlı müellifleri*, 1: 191; Müstakimzâde, *Risâle-i Melâmiyye-i Şuttâriyye*, 35b; Gölpınarlı, *Melamilik ve melamiler*, 80; Kâtib Çelebi, *Fezleke 2 : Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)*, 624; Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şakâik*, 2: 1857.

Bayrâmî-Melâmî olarak tanınan Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi'yi⁸ (ö. 1065/1655) yetiştirdiği nakledilmektedir.

Dîvân, Vahdetnâme, Risâle-i Vahdet, Esrârname gibi çeşitli eserler kaleme alan Lâmekânî Hüseyin Efendi, bu eserlerinde tasavvufun ahlak, seyr ü sülûk, varlık ve bilgi meselelerine dair çeşitli konularına temas etmiştir. Lâmekânî'nin eserlerindeki bu görüşleri ele alındığında İbn Arabî ve takipçilerinin ortaya koymuş olduğu vahdet-i vücûd düşüncesinin en temel kavramları olan “vücûd” ve “mârifet” kavramları üzerinde önemle durduğu görülmektedir.

Bu makalede Lâmekânî Hüseyin Efendi'nin vücûd ve mârifet kavramlarına yaklaşımına odaklanarak, mensubu olduğu Bayrâmî-Melâmîliğin de kail olduğu vahdet-i vücûd düşüncesine⁹ paralel görüşler ortaya koyup koymadığı, İbn Arabî ve takipçilerinin oluşturduğu Ekberî mektebin XVII. yüzyıldaki bir temsilcisi olarak kabul edilip edilmeyeceği ve tasavvuf metafiziğinin varlık doktrini olan vahdet-i vücûdun XVII. yüzyıl Osmanlısı'ndaki bir şârihi ya da taşıyıcısı olup olmadığı sorularına cevap aranmaktadır.

⁸ Hayatı hakkında bkz. Müstakîmzâde, *Risâle-i Melâmîyye-i Şuttâriyye*, 41a; Gölpınarlı, *Melamilik ve melamiler*, 90-113; Abdülbaki Gölpınarlı, “İbrahim, Oğlanlar Şeyhi”, *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1976), 19: 502; Şeyhi Mehmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye ve zeyilleri : Vekâyiü'l-fudalâ I* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 3: 553; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 3: 760; Selçuk Eraydın, “İbrahim Efendi, Oğlan Şeyh”, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları* (İstanbul: Şule Yay., 1996); Nihat Azamat, “İbrahim Efendi, Olanlar Şeyhi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2000), 21: 298-300; Mehmed Nâilî Tuman, *Tuhfe-i Nâilî : divan şairlerinin muhtasar biyografileri* (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001), 2: 1235; Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i evliyâ* (İstanbul: Kitabevi, 2006), 2: 483-485; Mehmed Nazmi Efendi, *Osmanlılarda tasavvufî hayat Hediye-tü'l-İhvan : Halvetilik örneği* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 603; Büşra Çakmaktaç, “XVII. Yüzyıl Osmanlısında Bir Bayrâmî-Melâmî: Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi'nin Vahdet-i Vücûd Anlayışı”, *Sufî Araştırmaları Dergisi* VIII/16 (2017): 105-127.

⁹ Bayrâmî-Melâmîlerin varlık anlayışının İbn Arabî ve takipçilerinin vahdet-i vücûd doktrini çerçevesinde olduğu görülmektedir. *Fusûs* şârihi Abdullah Bosnevî (ö.1054/1644), Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi (ö. 1065/1655), Sarı Abdullah Efendi (ö. 1071/1660), Sun'ullah Gaybî (ö. 1087/1676) ve La'lizâde Abdülbâkî (ö. 1159/1746) gibi bu geleneğe mensup olup eser telif eden şahsiyetlerin eserlerinde bu düşünce ve terminolojiye başvurulmuş, Ekberî geleneğin eserlerine çeşitli atıflar yapılmıştır.

1. Tek Varlık Olarak “Vücûd-ı Mutlak”

İlk dönem sûfilerinin vücûd kavramına dair yaklaşımlarına bakıldığında, onların “vücûd”u bir tasavvuf terimi olarak seyr ü sülûkte tecrübe ettikleri hâlleri/makâmları/mertebeleri anlatmak için kullandıkları görülmektedir.¹⁰ Vücûdu bu bağlamda erken dönem tasavvuf klasiklerinden *Taarruf* müellifi Kelâbâzî (ö. 380/990) “hem hoşâ giden hem de endişe veren bir hâl”,¹¹ *Keşfü'l-mahcûb* müellifi Hücvîrî (ö. 465/1072) “semâda kendilerinde zuhûr eden halleri kabul etmek”,¹² Abdürrezzâk el-Kâşânî (ö. 736/1335) “bir şeyin kendisini veya başkasını kendisinde veya bir makamda bulması”¹³ şeklinde tanımlamaktadır. Kuşeyrî (ö. 465/1072) ise *er-Risâle* isimli eserinde vecd hâlinde yükselenlerin ulaştığı bir “mertebe” olarak tanımladığı vücûda, ancak beşerî sıfatların kaybolmasından sonra ulaşılabileceğini belirtmektedir.¹⁴ Ebû Nasr es-Serrâc da (ö. 378/988) *Lüma'* adlı eserinde vücûdun “gaybet tecellileri ve hakîkate sevk edilmek” anlamı taşıdığını ifade ederek vücûdu, manevî tecrübe sonucunda ortaya çıkan bir hâl ya da makam anlamında kullanmaktadır.¹⁵ *Avârifü'l-meârif* müellifi Ebû Hafs es-Sühreverdî (ö. 632/1234) de vücûdu, kulun müşâhede makamına çıkması ve böylece vecd yolunun açılması olarak görmektedir.¹⁶

Tasavvuf metafiziğinin olgunlaşma dönemi olarak tanımlanabilecek XIII.-XV. yüzyıllar arasında İbn Arabî (ö. 638/1240) ve takipçilerinin ise vücûd kavramına ilişkin açıklamalarının yeni bir yorum içerdiği göze çarpmaktadır. İlk dönem sûfilerinin bir hâl ya da makâm olarak tanımladıkları vücûd kavramını, Ekberî mektep “varlık” anlamında kullanmaktadır.¹⁷ Ekberî mektebin bu

¹⁰ Ekrem Demirli, *İslam metafiziğinde tanrı ve insan : İbnü'l Arabî ve vahdet-i vücûd geleneği* (İstanbul: Kabcacı Yayinevi, 2009), 173; Ekrem Demirli, *Sadreddin Konevi'de bilgi ve varlık* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2015), 213.

¹¹ Ebû Bekr Muhammed b İbrahîm el-Buhârî Kelâbâzî, *Doğuş devrinde tasavvuf* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1979), 170.

¹² Ebü'l-Hasan el-Hücvîrî, *Hakikat bilgisi = Keşfü'l-mahcûb* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1982), 567.

¹³ Abdürrezzak el-Kâşânî, *Tasavvuf sözlüğü = Letâifu'l-a'lâm fî işârâti ehli'l-ilhâm* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 577.

¹⁴ Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Kuşeyrî risâlesi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1981), 156.

¹⁵ Ebû Nasr es-Serrâc, *İslam tasavvufu : tasavvufla ilgili sorular-cevaplar : Lüma'* (İstanbul : Altınoluk, 1996), 357.

¹⁶ Ebû Hafs es-Sühreverdî, *Avârifü'l-meârif* (İstanbul: Semerkand, 2010), 681.

¹⁷ Ahmet Avni Konuk, *Fusûsü'l-hikem tercüme ve şerhi*, thk. Mustafa Tahralı ve Selçuk Eraydın (İstanbul: Dergah Yayınları, 1987), 1: 4; William Chittick, *Varolmanın boyutları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 198; Ekrem Demirli, *İbnü'l Arabî metafiziği* (İstanbul: Sufi Kitap, 2013), 53; Demirli, *İslam metafiziğinde tanrı ve insan*, 173-174; William C. Chittick, *Sufi'nin bilgi yolu: İbn-i Arabî'nin metafiziğinde hayal* (İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2016), 39.

anlamdaki hareket noktası ise “Vücûd min haysü hüve vücûd el-Hakk / Varlık olmak bakımından varlık Hak’tır.” önermesi olmuştur.¹⁸ İbn Arabî vücûdu özü gereği var olan tek bir gerçeklik olarak görmekte¹⁹ ve iki vücûdun söz konusu olmayacağını düşünmektedir. Âlemde gördüğümüz her şeyin bizâtihî var olmadığını belirten İbn Arabî, eşyânın Hakk’ın vücûdu vasıtasıyla var olduğu görüşündedir.²⁰ Bu sebeple de yaratılan hiçbir şey Hakk’ın vücûduyla aynı varlık derecesinde değildir.²¹ Âlemde hiçbir şey O’na benzememekte ve O’nun mâhiyetini bilememektedir.²²

İbn Arabî düşüncesinin en önemli şârihlerinden biri olan Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) de vücûdu “varlık” anlamıyla ele almakta, vücûdun kendisinde hiçbir ihtilaf bulunmayan Hak olduğu ilkesi üzerinden hareket etmektedir.²³ Ona göre her şey bu vücûdda birleşir ve O’ndan çıkar.²⁴ Eşyânın varlığı Vücûd-ı Mutlak’a dayanır, ancak Vücûd-ı Mutlak’ın varlığı eşyâya dayanmaz. Vücûd, hakîkatıyla her şeyden müstağnî olup, her şey var olmak için O’na muhtaçtır.²⁵ Vücûdu akıl idrâk edemez, hiçbir şeyin O’nu ihâta etmesi de mümkün değildir.²⁶ *Fusûsu’l-Hikem* şârihi Dâvud el-Kayserî (ö. 751/1350) ise vücûdun, hiçbir şeyle sınırlanamayan, değişmeyen, benzeri ve zıttı olmayan, bölünme ve parçalanma kabul etmeyen “varlık” olduğunu ifade etmektedir.²⁷ Öyle ki Dâvud el-Kayserî’ye

¹⁸ Demirli, *İslam metafiziğinde tanrı ve insan*, 177.

¹⁹ Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 1: 342.

²⁰ Konuk, *Fusûsü’l-hikem tercüme ve şerhi*, 1987, 1: 4,29,243,276; Chittick, *Varolmanın boyutları*, 200-201; İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i vücûd ve İbn Arabî* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 9.

²¹ Chittick, *Varolmanın boyutları*, 208-209.

²² Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 8: 83; Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhat-ı Mekkiyye*, 1: 223.

²³ Sadreddin Konevî, *Tasavvuf metafiziği = Miftâh-ı gaybi’l-cem ve’l-vücûd*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: Kapı Yayıncılık, 2014), 28; Ekrem Demirli, *Şair sufiler : Mevlana, Yunus ve Niyazi-i Mısri üzerine incelemeler* (İstanbul: Sufi Kitap, 2015), 9; Demirli, *Sadreddin Konevî’de bilgi ve varlık*, 230.

²⁴ Konevî, *Tasavvuf metafiziği = Miftâh-ı gaybi’l-cem ve’l-vücûd*, 32.

²⁵ Konevî, *Tasavvuf metafiziği = Miftâh-ı gaybi’l-cem ve’l-vücûd*, 34; Sadreddin Konevî, *Vahdet-i vücud ve esasları : en-Nusûs fi tahkiki tavri’l-mahsûs*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: Kapı Yayıncılık, 2014), 96-97.

²⁶ Konevî, *Tasavvuf metafiziği = Miftâh-ı gaybi’l-cem ve’l-vücûd*, 32-33; Demirli, *Sadreddin Konevî’de bilgi ve varlık*, 218.

²⁷ Dâvud el-Kayserî, *Mukaddemât -Fusûsu’l-hikem’e giriş-*, trc. Turan Koç - Mehmet Çetinkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 25-29.

göre vücûd Hak ile eşyâ arasında ortak bir lafız olarak kullanılamaz ve Hak'tan başka bir şeye vücûd/varlık denilemez.²⁸

Lâmekânî'nin vücûd kavramına dair yaklaşımının İbn Arabî ve takipçilerinin bu konudaki anlayışı çerçevesinde şekillendiği söylenebilir. O da vücûdu “Mutlak Varlık” anlamında kullanmakta, “Vücûd Hak'tır.” demekte ve Allah-âlem-insan ilişkisine dair görüşlerini tamamen bu kavram etrafında açıklamaktadır. Bu noktada Lâmekânî'nin, konuya dair ifadelerinin İbn Arabî ve takipçilerinde olduğu gibi doktriner izahlar olmayıp, kendisine anlatım aracı olarak daha ziyade şiiri, edebî ve sembolik bir anlatımı seçtiği de belirtilmesi gereken bir husustur.

Özellikle *Dîvân*'ında Lâmekânî Hüseyin Efendi, pek çok defa kendisine vücûd nisbet edilebilecek tek varlığın Hak olduğunu ve insanın mutlak vücûd olmadığını dile getirmektedir.²⁹ O, Hakk'a vâsıl olmanın ilk şartının insanın mutlak bir vücûda sahip olmadığını ve sadece sûretten ibâret olduğunu farkında olarak bu hususta hiçbir şüphe dahi duymaması olduğunu belirtmektedir.³⁰

Lâmekânî'nin vücûd meselesine dair anlatımlarında daha ziyade insanın hakîkî bir vücûda sahip olmadığını nasıl fark edebileceği ve vücûd iddiasından nasıl kurtulabileceği üzerinde durduğu görülmektedir. Onun bu bağlamda başvurduğu en temel kavram “fenâ”dır. O hakîkî vücûdun yalnızca Hak olduğu anlayışından hareketle insanın vücûdu asıl sahibine yani sadece Hakk'a nisbet edip aradan çıkmasını, kendi mukayyed vücûdunda fenâ bulmasını vurgulamakta,³¹ bu hususu deniz-inci analojisini kullanarak açıklamakta, “insanın fenâ denizine dalıp, bekâ incisini bulması” şeklinde dile getirmektedir.³² Ona göre ancak bu şekilde denize dalarak yokluk şerbetine kananlar fenâ yolunu bulur ve vücûd-ı mutlak olan Hakk'a vâsıl olurlar.³³

Lâmekânî Hüseyin Efendi insanın kendi varlığını mahvedip fenâ ikliminde kalması³⁴ ve vücûd mülkünü aşk ateşiyle yakıp yok etmesi gerektiğini “Gel mülk-i vücûdu yakalım ateş-i aşka / İklimin onun zîr u zeber eyleyelim gel” sözleriyle

²⁸ Sema Özdemir, *Dâvud Kayserî'de varlık bilgi ve insan* (İstanbul: Nefes Yayınları, 2014), 74-75.

²⁹ Lâmekânî Hüseyin Efendi, *Dîvân*, t.y., 136b, 139b, 140b, 143b, 146b.

³⁰ Lâmekânî, *Dîvân*, 140b.

³¹ Lâmekânî, *Dîvân*, 136b, 139b, 143b, 146b.

³² Lâmekânî, *Dîvân*, 149b.

³³ Lâmekânî, *Dîvân*, 146a.

³⁴ Lâmekânî, *Dîvân*, 143b.

de anlatmaktadır.³⁵ Onun Hakk'a vâsıl olabilmek için sâlikin fânî olarak vücûd kaydından kurtulmasını kaçınılmaz gördüğü "Kuyûd-ı vücûddan mücerred olursa / Sülûkunda sâlik olur Hakk'a vâsıl"³⁶ "Hamd lillâh gitti benden benliği / Kaldı onun varlığı ve anlığı / Ona eren ol olur hiç şek değil / Gider ondan kalmaz ad ve şanlığı"³⁷ ifadelerinden de anlaşılmalıdır.

"O'nun vechinden başka her şey yok olucudur."³⁸ âyetini de bu bağlamda yorumlayan Lâmekânî, Hak'tan başka hiçbir şeye vücûd nisbet edilemeyeceğini ve Hakk'a vâsıl olmak isteyen kimsenin kendi benliğinden geçmesi gerektiğini dile getirmektedir.³⁹ O peygamberlerin ve velîlerin de varlık iddiasından kurtulmuş ve vuslata ermiş kimseler olduklarını vurgulamaktadır. Varlık iddiasından kurtulmayı Hakk'a vuslat için mutlak bir gereklilik olduğunu belirten Lâmekânî'ye göre benlik, Hak ile kul arasındaki bir perdedir ve benlik perdesi kalktığında Hak insanın her türlü derdinin devası olur.⁴⁰

Lâmekânî Hüseyin Efendi "Dilersen ânı kılğil seni sensiz / Verib cânâna cânı olğil bedensiz / Bedenden kurtulursan cân olursun / Serâser âleme sultân olursun / Özünden gitmeyince vehm ü pindâr / Görünmez gözlerine nûr-ı dîdâr" ifadeleriyle de Hakk'ı talep eden insanın kendi varlığını yok etmesini ve canını cânâna vererek fenâ bulmasını tavsiye etmektedir. İnsanın benlik vehimlerinden kurtulmadıkça hakîkî sevgilinin nurunu da müşâhede edemeyeceğini belirten Lâmekânî, insanın mârifete ulaşabilmesi için varlık iddiasından kurtulması gerektiği görüşündedir.⁴¹

Lâmekânî Hüseyin Efendi'ye göre vücûd kaydından halâs olamayan kimse vesveselerinin esiri olur. Vücûd iddiasından kurtulmayıp, kendi varlığından fânî olamayan kimsenin durumunu cehennem ateşine benzeten Lâmekânî,⁴² "Vücûdumdur günâhım ol sebebden her gün âhım var / Vücûdum üstüne hergiz kıyas etmem günahım var / İlâhî lütf edip kurtar beni benlik hicabından / Halâs eyle beni benlik suâlinden cevâbından"⁴³ sözleriyle de insanın vücûd sahibi

³⁵ Lâmekânî, *Dîvân*, 144b.

³⁶ Lâmekânî, *Dîvân*, 145a.

³⁷ Lâmekânî, *Dîvân*, 145a, 149b.

³⁸ Kasas, 28/88.

³⁹ Lâmekânî, *Dîvân*, 136b.

⁴⁰ Lâmekânî, *Dîvân*, 136b, 141b.

⁴¹ Lâmekânî, *Dîvân*, 150a.

⁴² Lâmekânî, *Dîvân*, 139b.

⁴³ Lâmekânî, *Dîvân*, 141b.

olduğunu iddia etmesinin günahların en büyüğü olduğunu ve Hak ile kul arasında bir perde olduğunu vurgulamaktadır.

Lâmekânî Hüseyin Efendi insanın kendisine vücûd nisbet etmesini şirk olarak gördüğünü de dile getirmektedir. Ona göre Hak'ın mutlak vücûdu için kendi varlığını mahv etmeyen kimse evliyâya da dost olamaz. Ancak “can” ve “başını” feda edenler, yani vücûd vehmini terk edenler evliyâya kardeş olabilir.⁴⁴

1.1. Vahdet-Kesret Meselesi

İbn Arabî ve takipçilerinin “Vücûd Hak'tır ve tektir.” önermesini açıklarken üzerinde durdukları belki de en önemli husus, bu âlemde görülen kesretin nasıl izah edileceğidir. Nitekim mutlak vücûdun tek olduğu kabul edildikten sonraki en büyük problem âlemde müşâhede edilen kesretin anlamlandırılmasıdır. Bu konuda Ekberî gelenek, âlemde görünen sûretlerin, Mutlak Vücûd'un bir “mazhar”ı, “gölge”si, “tezâhür”ü ya da “tecellî”si olduğu, dolayısıyla da müstakil bir varlığa sahip olmayıp, varlıklarının tamamen Mutlak Vücûd'a bağlı bulunduğu fikrine dayanmaktadır.⁴⁵ Muhakkik sûfilere göre bu tezâhürler bizâtihî var değildir, nitekim yalnızca Mutlak Vücûd vardır. İbn Arabî bu durumu Allah'ın zâtı bakımından Bâtın, ama tezâhür mahalleri bakımından Zâhir olması, a'yân-ı sâbite teorisi, ilâhî isimler, nefes-i Rahmânî ve vücûd mertebeleri fikirleriyle temellendirmektedir.⁴⁶ İbn Arabî'ye göre Vücûd bâtin oluş veya benzersizlik açısından bizâtihî bir, tezâhürleri ya da benzerliği açısından ise birçoktur. Bu sebeple İbn Arabî Hak'a Bir-Çok / Vâhidü'l-kesîr şeklinde atıfta bulunmaktadır.⁴⁷

⁴⁴ Lâmekânî, *Dîvân*, 140b.

⁴⁵ Chittick, *Varolmanın boyutları*, 200-202; Ebü'l-Alâ Afîfî, *Fusûsu'l-Hikem okumaları için anahtar: et-Ta'likât alâ Fusûsi'l-hikem = Fusûsu'l-hikem ve 't-ta'likâtu aleyh* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2000), 129-130; Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2006), 29,106-107; Muhyiddin İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 7: 310; Chittick, *Sufi'nin bilgi yolu*, 125-126.

⁴⁶ Chittick, *Varolmanın boyutları*, 202; Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, 30-31, 75-76, 123; Muhyiddin İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 9: 302-303; Muhyiddin İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2009), 11: 111; Demirli, *İslam metafiziğinde tanrı ve insan*, 191-194; Konevî, *Vahdet-i vücûd ve esasları*, 37-50; Sadreddin Konevî, *Fusûsü'l-hikem'in sırları: el-Fükûk fî esrâri müstenidâti hikemi'l-Fusûs*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: Kapı Yayıncılık, 2014), 46; Özdemir, *Dâvud Kayserî'de varlık bilgi ve insan*, 83.

⁴⁷ Chittick, *Varolmanın boyutları*, 244; Muhyiddin İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 3: 27.

Vahdet-kesret meselesi Sadreddin Konevî'nin de üzerinde önemle durduğu bir husustur. Konevî de çokluğu İbn Arabî gibi Hakk'ın isim ve sıfatlarının çeşitliliğiyle açıklamakta,⁴⁸ tecellilerde Hakk'ın zuhûru çoğalırken bununla birlikte O'nun aslında mutlak anlamda vücûdunun bir olduğunu düşünmektedir. Mutlak birlik, birliğin de çokluğun da kaynağıdır.⁴⁹ O halde Ekberî mektep, vücûdun birliğinin, onun kendi tezâhürlerinin çokluğunu engellemediği görüşündedir. Onlara göre her ne kadar Vücûd özünde bir olsa da tezâhürleri bakımından çoktur.⁵⁰

Vücûdun varlık anlamına gelip, varlığın da tek olduğunu kabul eden Lâmekânî de âlemde müşâhede edilen kesreti açıklama noktasında yine İbn Arabî'nin ortaya koymuş olduğu a'yân-ı sâbite teorisi ve ilâhî isimlerin tecellîsi fikrine başvurmaktadır. Onun bu konularda da İbn Arabî ve takipçilerinin görüşleri ekseninde açıklamalar yaptığı görülmektedir. Bu anlamda herhangi bir isme ya da esere atıf yapmamış olsa bile kullandığı kavramlar ve bu kavramlara yüklediği manalara bakıldığında Lâmekânî'nin Ekberî geleneğin a'yân-ı sâbite ve ilâhî isimler teorisine dair görüşlerine kail bir sûfî olduğu görülmektedir.

Lâmekânî Hüseyin Efendi, varlık mertebelerinin üstünde bulunan ahadiyyet mertebesinde, mümkünlerin yaratılmamış ezeli hakikatleri olan a'yân-ı sâbitenin henüz zâhir olmadığını belirtmekte, bu hususta Ekberî geleneğin de konuyu açıklarken başvurduğu⁵¹ "Allah vardı onunla birlikte hiçbir şey yoktu."⁵² hadîsini nakletmektedir. Ahadiyet ya da gayb-ı hüviyet mertebesi de denilen bu mutlak birlik mertebesinde Hakk'ın kendi zâtıyla mevcûd olup kendi zâtını kendisinde müşâhede ettiğini belirten Lâmekânî, tüm mümkün varlıkların hakikatlerinin, kevnî sûretler, ilâhî isim, sıfat ve nisbetlerin Hakk'ın ahadiyyet-i cem'iyesinde müstehleke olduğunu söylemektedir. Ona göre ahadiyet sahibi olan Hak, bütün eşyâda vahdetiyle hazır olup, cemâliyle tecellî ederek zâhir olmuş

⁴⁸ Demirli, *Sadreddin Konevî'de bilgi ve varlık*, 262.

⁴⁹ Konevî, *Tasavvuf metafiziği = Miftâh-ı gaybi'l-cem ve'l-vücûd*, 23; Sadreddin Konevî, *en-Nefehâtü'l-ilâhiyye*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: Kapı Yayıncılık, 2015), 16.

⁵⁰ Chittick, *Varolmanın boyutları*, 248; Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, 106-109; Konevî, *Vahdet-i vücûd ve esasları*, 58-60.

⁵¹ Ahmet Avni Konuk, *Fusûsü'l-hikem tercüme ve şerhi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1997), 2: 58, 77, 306; Ahmet Avni Konuk, *Fusûsü'l-hikem tercüme ve şerhi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1990), 3: 156; Ahmet Avni Konuk, *Fusûsü'l-hikem tercüme ve şerhi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1992), 4: 87; Konevî, *Tasavvuf metafiziği = Miftâh-ı gaybi'l-cem ve'l-vücûd*, 134; Konevî, *en-Nefehâtü'l-ilâhiyye*, 306-307.

⁵² Buhârî, *Bed'u'l-Halk*, 1.

ve kesret ortaya çıkmıştır. Hakk'ın kendi zâtında bulunan isimlerinin hakîkati sebebiyle kendi zâtını ve kemâl sıfatlarını yaratılmışlarda müşâhede etmek istediği için mahlûkâtı yarattığını ifade eden Lâmekânî, O'nun bütün isim ve sıfatlarıyla sûret âleminde zuhûr edip, âlemdeki sûretlerde isimlerini müşâhede ettiğini belirtmektedir.⁵³ Nitekim İbn Arabî düşüncesinde de yaratılan her şey bütün ilâhî isim ve sıfatlardan pay almakta ve Hakk'ın vücûduna işaret etmektedir.⁵⁴ Bir başka ifadeyle vücûd, âlem aracılığıyla kendi tümel ve tikel isim ve sıfatlarını izhâr etmektedir.⁵⁵ Zuhûr eden bu varlıklar vücûdla bir taraftan özdeş, fakat aynı zamanda da vücûddan başka bir şeydir. İbn Arabî bu ayniyet ve gayriyet durumunu “O'dur. / O değildir.” şeklinde açıklar.⁵⁶ O'dur. / O değildir.” önermesi İbn Arabî'nin vücûdun mâhiyeti ve âlemdeki kesret konusundaki en veciz ifadesi olarak kabul edilebilir.⁵⁷

Hakk'ın mutlak vücûdu ve birliği karşısında O'nun isimlerinin birer tecellisi durumunda olan âlemde müşâhede ettiğimiz kesrete dair açıklamalar yapan Lâmekânî Hüseyin Efendi bu hususta da Mutlak Vücûd'un tek olduğu, O'nda asla ikilik bulunmadığı ilkesi üzerinden hareket etmekte ve İbn Arabî düşüncesini takip etmektedir. Lâmekânî mâsivâyâ baktığında insanda kesret fikri uyandırdığından, ancak âlemde görünen bu kesretin aslında “ayn-ı vahdet” olduğundan bahsetmekte, âlem ile Hakk'ın mutlak vücûdu arasındaki ayniyet-gayriyet ilkesine vurgu yapmaktadır.⁵⁸ Âlemde görünen sûretlerin ve mahlûkâtın Mutlak Vücûd'un yani Hakk'ın cemâlinin bir tecellisi olduğunu düşünen Lâmekânî, “Gören hem görünen deryâ-yı vahdet / Görünür gerçi göze bunca eşbâh”, “Neye baksan görünür evvel Allah / Gören hem görünen birdir ol âgâh”⁵⁹ ifadeleriyle görünenin de görenin de aslında Hakk'ın vücûdu olduğu kanaatindedir. O Hallâc-ı Mansûr'un “Ene'l-hak” sözünü de bu bağlamda yorumlamakta, Hallâc'ın kendi varlığından fânî olup bu sırra ulaştığını “Özünü gayri görmedi Mansûr / Söyledi mest oluben ene'l-Hak / Ki dilinde Hüdâdurur

⁵³ Lâmekânî, *Vahdetnâme*, t.y., 152.

⁵⁴ Chittick, *Varolmanın boyutları*, 206; Muhyiddin İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, 2008, 7: 40.

⁵⁵ Chittick, *Varolmanın boyutları*, 209.

⁵⁶ Konuk, *Fusûsü'l-hikem tercüme ve şerhi*, 1987, 1: 64-66, 274; Konuk, *Fusûsü'l-hikem tercüme ve şerhi*, 1997, 2: 12-13; Chittick, *Varolmanın boyutları*, 210; Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, 74.

⁵⁷ Chittick, *Varolmanın boyutları*, 244.

⁵⁸ Lâmekânî, *Divân*, 140a.

⁵⁹ Lâmekânî, *Divân*, 147b.

nâtık / Söyleyen söylenen odur el-hak” sözleriyle açıklamaktadır. Ona göre bu sırrı ise ten gözü değil, ancak can gözü görebilir.⁶⁰

Bu hususu dalga ve deniz sembolleriyle açıklayan Lâmekânî Hüseyin Efendi, dalgaların denizden ayrı olmadığını, dalgaların aslında deniz olduğunu düşünmekte ve bu meseleyi “Bu levh-i vücûd üzre ne kim peydâdır / Rûşen nazar et sûret-i nakş-ârâdır / Deryâya emvâcı muhalif sanma / Emvâc peyâpey yine bu deryâdır”⁶¹ sözleriyle dile getirmektedir. Bu ifadelere bakıldığında da Lâmekânî’nin Mutlak Vücûd ile âlemde görünen kesret arasında hem ayniyet hem de gayriyet olduğu görüşünü takip ettiği söylenebilir.

Ona göre âlemde müşâhede ettiğimiz, Mutlak Vücûd’un eserleri ve aynı olan her şey her an Hakk’ın tevhîdini zikretmektedir. O insanın bu hakîkatin farkında olarak her türlü şüphe, zan ve şirki gönülden çıkarıp âlem-i tevhîde girmesi gerektiği kanaatindedir.⁶² Lâmekânî insanın bu kesrete aldanmaması ve Bir’den geldiğini bilmesi gerektiğini “Kesret-i dünya ve halk aldatmasın / Çünkü Bir’den geldin ve bir tanesin”⁶³ sözleriyle açıklamaktadır. Lâmekânî Hüseyin Efendi’ye göre bu sebeple Mutlak Vücûd için varlığını mahvedip kesretten ayrılmak ve vahdet tarafına yönelmek gerekmektedir.⁶⁴ “Ey tâlib-i Hak nedir bu sen ben / Bu akl ve bu dil bu cân ve bu ten / Ko ikiliği bir ile bir ol / Birliğe bitip geç ikilikten / Bildin ki senin değil bu varlık / Ver sahibine çık aradan sen” diyerek sâlikin sen ve ben kaydından kurtulması, hem akli hem de gönlüyle ikiliği kenara koyarak birliğe geçmesi, varlığı sadece gerçek sahibine nisbet ederek varlığının kendisinden olmadığını fark etmesini tavsiye etmektedir.⁶⁵

Bu düşüncüyü Lâmekânî Hüseyin Efendi “Birlik eyle bir ile gel birliğe / İkilikte dembedem savaşı olur”⁶⁶ sözleriyle de anlatmaktadır. Kesrete aldanmanın azap ve cehennemden dahi kötü olduğunu belirten Lâmekânî, ikilikten geçerek vahdet suyundan içmeyi temennî etmektedir.⁶⁷ Nitekim ona göre, vahdet

⁶⁰ Lâmekânî, *Dîvân*, 144a.

⁶¹ Lâmekânî, *Dîvân*, 151b.

⁶² Lâmekânî, *Dîvân*, 147a.

⁶³ Lâmekânî, *Dîvân*, 146a.

⁶⁴ Lâmekânî, *Dîvân*, 140b.

⁶⁵ Lâmekânî, *Dîvân*, 146b.

⁶⁶ Lâmekânî, *Dîvân*, 140b.

⁶⁷ Lâmekânî, *Dîvân*, 141b.

şarabından içmeyen kimse sonsuz hayata ulaşamaz. İnsan bu sonsuz hayata ise ancak fenâ-ender-fenâ ve bekâ-ender-bekâ ile ulaşabilir.⁶⁸

İkilik kaydıdan kurtulup muvahhid olmanın mezheple ya da milletle alakalı olmadığını düşünen Lâmekânî, muvahhidin her hareketinin zât-ı vahdetle olduğunu belirtmektedir. Ona göre esas olan Hakk'ı bilmek, O'nu tanımaktır. Bu şekilde fenâfillâha ulaşan kimsenin kesretle bir işi kalmaz. Muvahhid kimse küfür, şirk ve isyandan kurtulmuş, havftan da recâdan da azâd olmuştur. Firkat ve vuslat muvahhid için birdir, çünkü muvahhid önce fânî olup, sonra o zât-ı hakîkatte bekâ bulmuştur.⁶⁹

1.2. Mutlak Vücûd'un Mazharı Olarak İnsân

Lâmekânî Hüseyin Efendi'nin varlık yorumunun en önemli taraflarından biri de sûfilerce mutlak vücûd olan Hakk'ın âlemdeki en yetkin tecellisi olarak kabul edilen insan meselesine dair açıklamalarıdır. O özellikle *Vahdetnâme* adlı risâlesinde insan kavramını detaylı bir şekilde ele almıştır. Onun bu husustaki açıklamalarının da İbn Arabî ve muhakkik sûfilerin görüşleri ekseninde olduğu söylenebilir. Nitekim İbn Arabî geleneğinde insan, ism-i câmi' olan Allah isminin bir mazharı ve bütün hakikatleri kendisinde toplayan kevn-i câmi'dir.⁷⁰ Hak karşısında insan, gözün görmesini sağlayan göz bebeği konumundadır.⁷¹ Âlemin fiili varlığı insan yaratıldıktan sonra tamamlanmış, insan cilasız bir ayna gibi olan âlemin cilâsı olmuştur.⁷²

Lâmekânî de insanın esmâ-i ilâhiyenin tamamına mazhar olduğunu belirtmekte ve muhakkik sûfilerin insanın tüm ilâhî isimleri kapsayıcı isim olan "Allah" ismine mazhar olması bakımından kevn-i câmi' olması fikrine benzer görüşler ortaya koymaktadır. İnsanı kendisinde bütün ilâhî hakikatleri toplaması bakımından "mecma'u'l-bahreyn" olarak gören⁷³ Lâmekânî'ye göre âlemde insan

⁶⁸ Lâmekânî, *Dîvân*, 149a.

⁶⁹ Lâmekânî, *Dîvân*, 147b.

⁷⁰ Konuk, *Fusûsü'l-hikem tercüme ve şerhi*, 1987, 1: 107, 113; Afifi, *Fusûsü'l-Hikem okumaları için anahtar*, 73-75; Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, 26; Tahir Uluç, *İbn Arabî'de sembolizm* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007), 133; Demirli, *İslam metafiziğinde tanrı ve insan*, 238-240; Konevî, *Fusûsü'l-hikem'in sırları*, 18; Ahmet Avni Konuk, *Tedbirât-ı ilâhiyye tercüme ve şerhi*, thk. Mustafa Tahralı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 25, 89.

⁷¹ Konuk, *Fusûsü'l-hikem tercüme ve şerhi*, 1987, 1: 128; Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, 26.

⁷² Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, 26.

⁷³ Lâmekânî, *Dîvân*, 150b.

dışında hiçbir şeyin merâtib-i vücûdun en üstünde bulunan mertebe olan “zât-ı ahadiyet”e mazhar olmaya kuvvet ve isti’dâtı yoktur. Âlem yaratıldıktan sonra insan, zâhir ve bâtın olmak üzere iki yüzlü olarak yaratılmış olup, insanın zâhirî yüzü kesret / halktır. Onun bâtınî yüzü ise vahdet / Hak’tır. İnsanın bâtınî yüzünde zât-ı ilâhiyyenin ahadiyeti müşâhede edilir ve esmâ-i ilâhiyye onda müstehlekedir. Âlemde esmâ-i ilâhiyyenin sûretlerinin, insanda ise zât, sıfât ve ilâhî isimlerin tamamının tecellî ettiğini belirten Lâmekânî, Allah’ın insanda kendi zâtını ve zâtında bulunan isimlerini tafsîliyle müşâhede ettiğini ifade etmektedir. O halde insan Hakk’ın zâtının mazharıdır ve vücûd-ı mutlakın yansıdığı bir aynadır.⁷⁴

Lâmekânî Hüseyin Efendi’ye göre Hakk’ın kendisini tafsîliyle müşâhede etmesiyle insanda zât-ı ahadiyyenin zuhûru gerçekleşmiş, insan Hakk’ın tam, kapsayıcı ve kâmil bir mazharı olmuştur. Bu sebeple insanı müşâhede etmek bir bakıma zâtı müşâhede etmek gibidir.⁷⁵ İnsanın zâtı Hakk’ın zâtına ayna olduğu için onun ilmi de Hakk’ın ilminin bir aynasıdır. “İnsan benim sırrım, ben de insanın sırrıyım.” kudsî hadîsi de buna işaret etmektedir.⁷⁶ Bu durumda Lâmekânî, insanı tanımayı Hakk’ı tanımaya götüren bir yol olarak kabul etmekte, kendisinde bütün ilâhî isimlerin tecellî ettiği bir mazhar olarak insanı mârifetullâha ulaşma anlamında önemli bir ilke olarak sunmaktadır. İnsan olmaksızın Hakk’ın bilinemeyip müşâhede edilemeyeceğini düşünen Lâmekânî, insana vâsıl olanın Hakk’a vâsıl olacağını, insanı görenin Hakk’ı göreceğini ifade etmektedir. Ona göre “Beni gören Hakk’ı görmüştür.” hadîsi ve “Kim Resûl’e itaat ederse Allah’a itaat etmiş olur.”⁷⁷ âyeti bu manaları teyid etmektedir. O insân-ı kâmile isyan edenin Hakk’a isyan etmiş, onu inkar edenin Hakk’ı inkar etmiş olacağını belirtmektedir. Lâmekânî’nin bu noktada insân-ı kâmil ile özel olarak Hz. Peygamber’i kastettiği anlaşılmaktadır. Nitekim o, Hz. Peygamber’in hakîkati tüm hakîkatleri kendisinde toplayan en yetkin insan olduğunu belirtmektedir.⁷⁸ İnsân-ı kâmilin muhakkik sûfilerce de özel anlamda Hz.

⁷⁴ Lâmekânî, *Vahdetnâme*, 152. İbn Arabî’ye göre insân-ı kâmil Hakk’ı bilfiil yansıtan bir aynadır. Konuk, *Fusûsü’l-hikem tercüme ve şerhi*, 1987, 1: 61, 114; Uluç, *İbn Arabî’de sembolizm*, 135; Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsü’l-Hikem*, 25, 271-272; Kutbüddin Abdülkerim b İbrahim Abdülkerim el-Cîlî, *İnsân-ı kâmil = İnsân-ı kâmil tercümesi*, trc. Abdülaziz Mecdi Tolun (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 381; Chittick, *Sufî’nin bilgi yolu*, 335; Konuk, *Tedbirât-ı ilâhiyye tercüme ve şerhi*, 90, 170.

⁷⁵ Lâmekânî, *Vahdetnâme*, 154.

⁷⁶ Lâmekânî, *Vahdetnâme*, 155.

⁷⁷ Nisâ, 4/80.

⁷⁸ Lâmekânî, *Vahdetnâme*, 154.

Muhammed (s.a.v.) olarak kabul edildiği görölmektedir. Onlara göre yaratılmışlar içerisinde Hz. Peygamber'in kemâline ulaşabilecek hiçbir şey yoktur.⁷⁹

Lâmekânî'ye göre diğer bütün varlıkların zuhûr ve kıyâmının insân-ı kâmilin vücûdunun nuruyla olduğu gibi, ilâhî isimler de âlemde insân-ı kâmil sayesinde zâhir olmuştur. Bu sebeple de bütün varlıkların teveccühü insân-ı kâmilemdir ve feyzin kaynağı insân-ı kâmidir.⁸⁰ İnsân-ı kâmil, âlemin zuhûr sebebi olduğu gibi aynı zamanda âlemdeki sürekliliğin de kaynağıdır. O insân-ı kâmilin Hakk'ın gözü ve tam bir mazharı olduğunu belirtmekte; âlem bir bedense, insân-ı kâmilin onun ruhu olduğunu ifade etmektedir. Öyleyse insân-ı kâmil olmadan âlem bir an dahi var olamaz. Mührün hazineyi koruması gibi insân-ı kâmilin vücûduyla da âlem korunur.⁸¹ Lâmekânî'nin bu hususta da İbn Arabî'nin görüşlerine benzer açıklamalar yaptığı göze çarpmaktadır. Nitekim İbn Arabî'ye göre de insân-ı kâmil âlemin zuhûrunun ve devamlılığının yegâne sebebidir. Ruhsuz bir beden gibi yaratılmış olan âlem, insanın yaratılmasıyla bu bedenin bir ruhu olmuş, âlemin fiilî varlığı tamamlanmıştır.⁸²

2. Mârifetü'n-nefs-Mârifetullâh

Muhakkik sûfilerin vücûda / varlığa dair açıklamaları o varlığın bilinmesi konusundaki yaklaşımlarını da belirlemiş, bu sûfiler mârifete dair görüşlerini "İnsan her şeyi kendinden bilir." ilkesi üzerine inşa etmişlerdir. "Kendini bilen Rabbini bilir." hadîsine dayanarak tasavvufun gayesi olan Mutlak Vücûd'u tanıma yani mârifetullâha ulaşmanın yöntemi olarak, görünenden hareket ederek görünmeyenin bilgisine ulaşmayı seçmişlerdir. İnsanın kendisini bilmesi, Hakk'ı tanınmasının bir yolu olarak görölmüş ve bu yola da "ma'rifetü'n-nefs" adı verilmiştir.⁸³ Nitekim insanın kendisinde tüm ilâhî hakikatleri toplayan bir varlık

⁷⁹ Konuk, *Fusûsü'l-hikem tercüme ve şerhi*, 1987, 1: 63; Konuk, *Fusûsü'l-hikem tercüme ve şerhi*, 1992, 4: 320; Afifî, *Fusûsü'l-Hikem okumaları için anahtar*, 470; Özdemir, *Dâvud Kayserî'de varlık bilgi ve insan*, 470; el-Cilî, *İnsân-ı kâmil = İnsân-ı kâmil tercümesi*, 372-373; Demirli, *Sadreddin Konevî'de bilgi ve varlık*, 295.

⁸⁰ Lâmekânî, *Vahdetnâme*, 154.

⁸¹ Lâmekânî, *Vahdetnâme*, 153.

⁸² Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, 25-26; Konuk, *Fusûsü'l-hikem tercüme ve şerhi*, 1987, 1: 129; Konevî, *Tasavvuf metafiziği = Miftâh-ı gaybi'l-cem ve'l-vücûd*, 141; Konevî, *Tasavvuf metafiziği = Miftâh-ı gaybi'l-cem ve'l-vücûd*, 300-301; Demirli, *İslam metafiziğinde tanrı ve insan*, 244.

⁸³ Demirli, *İslam metafiziğinde tanrı ve insan*, 264-265; Demirli, *İbnü'l-Arabî metafiziği*, 179.

olarak, epistemolojik işlevi bakımından yaratılmış her şeyden daha üstün konumda olduğu kabul edilmiştir.⁸⁴

Lâmekânî Hüseyin Efendi'nin mârifet anlayışı, vücûd meselesine bakışında da takip ettiği Ekberî geleneğin görüşleri etrafında şekillenmiştir. O da muhakkik sûfiler gibi kişiyi mârifete götüren en önemli yolun mârifetünnefs olduğunu dile getirmekte, mârifetünnefs ve mârifetullah arasında mutlak bir irtibat olduğunu düşünmektedir. Lâmekânî mârifetullahı ulaşmanın tek yolunun insanın öncelikle kendisini tanımasından geçtiğini belirtmekte, Hakk'ı tanımaya ve sonunda O'na vâsıl olmaya dair anlayışını bu ilke üzerine bina etmektedir. Onun "Nefsini bilen bilür bu remzi ey cân-ı peder / Bilmeyen bilmez Hüdâsın dedi Resûl-i Hüdâ / Kim ki nefsin bilmedi bilmez Hüdâsın şöyle bil / Nefsini bilmek hakikat Rabbin bilmek ola"⁸⁵ sözleriyle de ifade ettiği gibi insanın kendini bilmesi, Rabbin tanıması anlamını taşımaktadır ve kendini tanımayan insanın Hakk'ı tanıması mümkün değildir.⁸⁶ Bu sebeple Lâmekânî'ye göre Hakk'a dair yakînî bilgiye ulaşmak isteyen kimse öncelikle kendisini tanımak için çabalamalı, kendisindeki cevherleri görmeli ve nereden gelip nereye gittiğini anlamaya çalışmalıdır. Hakk'ın bir sûreti olarak yaratılmış olan insan Hakk'a ulaşmak için kendini tanıma yolunda sürekli gayret etmelidir.⁸⁷ Nitekim insanı ehl-i hâl yapacak tek şey kendisini bilmesidir. Kendini bilen kimse kendinde toplanan bütün faziletlerin farkında olur, varlığının ise vahdet deryâsının bir parçası olduğunu bilir.⁸⁸

Lâmekânî Hüseyin Efendi insanı, âlemdeki bütün hakikatlerin içinde bulunduğu bir kitap olarak görmekte ve insanın ancak kendi kitabını okuyarak yani kendisini tanıyarak bu hakîkatlere ulaşabileceğini düşünmektedir. Bunu "Vücûdun kitâbın okursan bulursun / Sen anda hezârân kitâb ü resâil" sözleriyle açıklamaktadır.⁸⁹ O ayrıca insanda pek çok hazineler bulunduğunu ve bu hazinelerin içerisinde ise ilâhî sırların gizli olduğunu da ifade etmektedir.⁹⁰ Ona göre kendi nefsin tanıyarak Hakk'ı tanıyan kimse yaratılışın sırlarını ve eşyanın hakikatini de bilir. Böylece çözemeyeceği hiçbir müşkili kalmaz. Bu ârif

⁸⁴ Afifi, *Fusûsü'l-Hikem okumaları için anahtar*, 74, 80; Demirli, *İslam metafiziğinde tanrı ve insan*, 278.

⁸⁵ Lâmekânî, *Divân*, 136b.

⁸⁶ Lâmekânî, *Divân*, 136b, 150b.

⁸⁷ Lâmekânî, *Divân*, 150b.

⁸⁸ Lâmekânî, *Divân*, 145a.

⁸⁹ Lâmekânî, *Divân*, 145a.

⁹⁰ Lâmekânî, *Divân*, 150b.

kimselere “din eri” diyen Lâmekânî, nefisini bilmeyen kimseleri ise “âsî kul” olarak tanımlamaktadır. O insanın kendisindeki yüksek cevherin farkında olması gerektiği, ancak insanın bu aslını bilmek için aklının yeterli olmayacağı kanaatindedir.⁹¹ Akıllı mârifetullahı ulaşmak için yeterli bir kaynak olarak görmeyen, mârifetin söz ile değil, halle, tahkikle ve keşifle gerçekleşeceğini ifade etmektedir.⁹²

“Ben gizli bir hazineydim. Bilinmeyi istedim, mahlûkâtı yarattım.”⁹³ kudsî hadîsindeki “hazine”den maksadın “mârifetullah” olduğunu düşünen Lâmekânî insanın, alemin ve cinlerin Hakk’ı tanımaları için yaratıldıkları görüşündedir. Bu düşüncesini “Onun için seni bilesin / Bulasın kendi mülküne zaferi / Edip izhâr-ı kudretin Hallâk / Eyledi halk cinn ile beşeri / Halkı yaratmadan murâdı budur / Ki Hakk’a ârif ola ins ü peri / Kalma esfelde nefisini tanı gör / Bu ticâretten etme çün zararı”⁹⁴ sözleriyle de anlatan Lâmekânî’ye göre kendisini tanıyarak Hakk’ın bilgisine ulaşmayan insan esfel-i sâfilinde kalır. Bu sebeple insan gözünü açıp kendi hakikatini müşâhede etmelidir. Ayrıca Hakk’ı tanımak isteyen insan mâsivâdan gözünü çekmeli ve gözü yalnızca Hakk’ı görmelidir. Kendini tanımayan kimsenin ise hayvan mesabesinde olduğunu belirten⁹⁵ Lâmekânî Hüseyin Efendi “Nefisini bilmek kişiye ferd-i ayn / Bilmese hayvân olur ol ayne ayn / Nefisini bilmek Hakk’ı bilmekdürür / Anla bu sözü ki bu söz hakdurur” sözleriyle de aynı hususa temas etmektedir. Ona göre sadece kendini tanıyan insan hakiki manada insandır, kendi hakikatine ulaşamayan ise hayvandır.⁹⁶

Lâmekânî’ye göre kendini tanıyan, bu sırta erişen insan, herkes için bir delil ve rahmettir. İnsan ancak kendini bilerek saadete ulaşabilir ve Hakk’a dost olur. Kendini bilmeyen ise sürekli kötülükle meşgul olarak şeytanla beraber olur.⁹⁷ Kendini bilmeyen insanı gafil olarak gören Lâmekânî,⁹⁸ gafil kimselerin bütün kitapları okusa bile bundan nasiplenemeyeceklerini ifade etmektedir.⁹⁹ Buna karşılık kendisini ve dolayısıyla da Hakk’ı tanıyan insan aleme sultan

⁹¹ Lâmekânî, *Divân*, 144b, 137a.

⁹² Lâmekânî, *Divân*, 136b.

⁹³ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II/132.

⁹⁴ Lâmekânî, *Divân*, 149b.

⁹⁵ Lâmekânî, *Divân*, 150a.

⁹⁶ Lâmekânî, *Divân*, 150a, 143a.

⁹⁷ Lâmekânî, *Divân*, 140a.

⁹⁸ Lâmekânî, *Divân*, 146a.

⁹⁹ Lâmekânî, *Divân*, 144a.

olur,¹⁰⁰ Hakk'ın zât ve sıfat tecellilerini insan kendisinde seyreder, küllî ve cüzî olan tüm hakikatlerin kendisinde var olduğunu bilir.¹⁰¹ Nitekim insanın kendi varlığı nûr-ı mutlaktır. Bu sebeple de kendisini tanıyan insan ışık nerede diye sormaz.¹⁰²

Sûfilerin nihâî gayeye ulaşmak için öncelikli olarak mârifetünnefsi yol olarak edinmesi, insanın kendini tanımasını sağlayan yöntemlere yönelmesini gerektirmiştir. Bu yöntemlerin başında ise nefsin isteklerinin kontrol altına alınması ve ıslah edilmesi yer almıştır. Bu hususta İbn Arabî ve takipçileri de nefis tezkiyesi ve insanın ahlakını olgunlaştırmasını önemli bir yöntem olarak görmüşlerdir.¹⁰³ Lâmekânî de insanın kendini tanıma yolunda atacağı en önemli adımlardan birisi olan mâsivâdan uzaklaşması hususu üzerinde önemle durmaktadır.¹⁰⁴ O “Nereden geldin nesin arayı gör / Neye geldin sen nesin burayı gör / Öz vücûdun bilmeyen âmâyı gör / Koy sivâyı maksad-ı aksâyı gör” sözleriyle de bu görüşünü dile getirmektedir. Kendi nefsin tanımayan kimseleri “âmâ” olarak tanımlayan Lâmekânî’ye göre bu körlükten kurtulmak için de mâsivâyı kenara bırakıp asıl maksada, yani kendini tanımaya yönelmek gerekmektedir.¹⁰⁵ Lâmekânî kendi hakikatini, özünü bilmeyen insanın kendisine dahi yabancı olacağını düşünmekte, bu sebeple de insanın kendisini tanıyabilmesi için dünyadaki kesrete aldanmaması, Bir’den geldiğinin idrâkinde olması gerektiğini belirtmektedir. İnsan yokluk şerbetini, ancak bu şekilde kendisini tanıyarak içebilir.¹⁰⁶

Lâmekânî Hüseyin Efendi’nin mârifet sırrına ulaşma konusunda üzerinde önemle durduğu bir diğer yol ise mürşid-i kâmilin rehberliğine başvurmaktır. Ona göre bu sırta ermenin yani kendini tanımanın yolu ancak bir mürşid-i kâmilin rehberliğiyle gerçekleşir. Bir kimse ne kadar ilim sahibi olursa olsun bir mürşid-i kâmilin rehberliği olmadan mârifetünnefsi ulaşamaz.¹⁰⁷ Nitekim Lâmekânî’ye göre Hakk’a mürşid-i kâmilden başka bir kapı ve kalpten başka bir yol yoktur. Hak zât, sıfat ve bütün isimleriyle mürşid-i kâmilin kalbine tecellî etmiştir. Hakk’ı talep eden kendi varlığından geçmeli, Hakk’tan başka her türlü fikir ve havâtırı

¹⁰⁰ Lâmekânî, *Dîvân*, 146a.

¹⁰¹ Lâmekânî, *Dîvân*, 148a.

¹⁰² Lâmekânî, *Dîvân*, 148b.

¹⁰³ Demirli, *İbnü 'l-Arabî metafiziği*, 179.

¹⁰⁴ Lâmekânî, *Vahdetnâme*, 155-156.

¹⁰⁵ Lâmekânî, *Dîvân*, 141b.

¹⁰⁶ Lâmekânî, *Dîvân*, 146a.

¹⁰⁷ Lâmekânî, *Dîvân*, 137a.

kalbinden çıkarmalıdır. Daima kalbinde Hak olmalı, kalbini mürşid-i kâmilin kalbine ulaştırmalıdır.¹⁰⁸

Lâmekânî Hüseyin Efendi “Muhakkak ki sana biat edenler ancak Allah’a biat etmektedirler. Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir.”¹⁰⁹ âyetini de bu bağlamda yorumlamakta ve âyeti beyt-i Hak ve vücûd-ı mutlaka mazhar olan mürşid-i kâmilin kalbine teveccühün önemiyle açıklamaktadır. Mürşid-i kâmile teveccüh eden tâlib onun kalbine yaklaşır, böylece ondaki ilâhî nurlar ve rabbânî güneşler tâlibin kalbinde doğar, kendi sıfatlarından fânî olup, kalbi mürşid-i kâmilin kalbinden zuhûr eden zât-ı akdese ayna haline gelir.¹¹⁰

Sonuç

Bayrâmî-Melâmîliğin XVII. yüzyıldaki temsilcilerinden biri olan Lâmekânî Hüseyin Efendi, özellikle *Dîvân, Vahdetnâme* ve *Risâle-i Vahdet* adlı eserlerinde tasavvuf düşüncesinin en önemli konularından biri olan vücûd / varlık ve mârifet / bilgi meselesi üzerinde durmuştur. Onun bu konuya dair açıklamalarının özellikle vücûd-ı mutlak, vahdet-kesret meselesi, insân-ı kâmil kavramı ve ma’rifetü’n-nefs ile mârifetullah irtibatları üzerine yoğunlaştığı görülmüştür. Lâmekânî Hüseyin Efendi vücûd kavramını İbn Arabî ve muhakkik sûflerin açıklamaları çerçevesinde ele almış ve görüşlerini “Vücûd Hak’tır.” önermesi etrafında şekillendirmiştir. Vahdet-kesret meselesini açıklama hususunda da Ekberî geleneğin çizgisini sürdürmüş, alemde görülen kesret ve Allah-alem-insan arasındaki ilişkileri a’yân-ı sâbite ve ilâhî isimler teorisi doğrultusunda açıklamıştır.

Mutlak vücûdun en yetkin tezâhürü olarak gördüğü insan meselesi üzerinde de önemle duran Lâmekânî, bilhassa *Vahdetnâme* adlı risâlesini tamamen insân-ı kâmil kavramını açıklamaya hasretmiştir. O insân-ı kâmil kavramını açıklama noktasında da Ekberî geleneğin hareket noktası olan, insânın Allah ismine mazhar olması bakımından kevn-i câmi’ olması fikri üzerine yoğunlaşmıştır. İnsanı âlemin varlığının ve sürekliliğinin kaynağı olarak kabul eden Lâmekânî, onu Hakk’ı tanıma yani mârifetullâha ulaşma noktasında da bir nirengi noktası olarak görmüş, bu husustaki görüşlerini ise “Kendini bilen

¹⁰⁸ Lâmekânî, *Vahdetnâme*, 155-156.

¹⁰⁹ Fetih, 29/10.

¹¹⁰ Lâmekânî, *Vahdetnâme*, 155-156.

Rabbi'ni bilir.” hadîsine dayanarak, kişiyi mârifetullâha götürecek tek yolun ma'rifetü'n-nefs olduğu fikri üzerine inşa etmiştir.

Lâmekânî Hüseyin Efendi'nin ortaya koyduğu bu görüşlerine bakıldığında, onun vücûd ve mârifet kavramlarına dair yaklaşımlarıyla İbn Arabî ve Ekberî mektebin görüşlerinin bir takipçisi olduğu görülmektedir. Nitekim mensubu olduğu Bayrâmî-Melâmîliğin de varlık meselesini açıklama hususunda İbn Arabî düşüncesinin takipçisi oldukları bilinmektedir.

Lâmekânî Hüseyin Efendi tüm bu görüşlerini aktarırken her ne kadar İbn Arabî ve geleneğine doğrudan atıflar yapmamış ya da onların eserlerinden iktibaslarda bulunmamış olsa da, onun vücûd ve mârifet kavramlarına dair ifadelerinin izi sürüldüğünde görüşlerinin vahdet-i vücûd düşüncesi ve bu düşüncenin temel önermeleri ve kavramları doğrultusunda olduğu açık bir biçimde izlenmektedir. Bu noktada hiç şüphesiz Lâmekânî'nin, bu görüşlerini ekseriyetle manzûmeler üzerinden aktardığı, dolayısıyla da İbn Arabî ve takipçilerinin doktriner ve terminolojik anlatım tarzından ziyade, edebî bir dil ve sembolizmin hakim olduğu bir üslûba başvurduğu göze çarpmaktadır. Onun bu manzûmelerinde zaman zaman her okuyanın kendi kabiliyet ve istidâdi ölçüsünde kendisine bir pay çıkarabileceği kadar da yalın bir dil tercih ettiği de görülmektedir.

Sonuç itibariyle tüm bu hususlar dikkate alındığında XVII. yüzyıl Osmanlı'sında Bayrâmî-Melâmî olarak tanınan Lâmekânî Hüseyin Efendi'nin Ekberî mektebin bir takipçisi olarak kabul edilebileceği söylenebilir. Onun telif ettiği eserlerinde yaptığı derinlemesine izahlarla XIII. yüzyıldan itibaren tasavvuf metafiziğinin hakim doktrini olan vahdet-i vücûd düşüncesinin yaşadığı dönemdeki bir taşıyıcısı ve şârihi olduğu kabul edilebilir.

Kaynakça

- Afîfî, Ebü'l-Alâ. *Fusûsü'l-Hikem okumaları için anahtar: et-Ta'likât alâ Fusûsi'l-hikem = Fusûsü'l-hikem ve't-ta'likâtu aleyh*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Arabî, Muhyiddin İbn. *Fütûhât-ı Mekkiyye*. Trc. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- Atâyî, Nev'âzâde. *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmileti'ş-Şakâ'ik: Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik zeyli = Hadâikü'l-hakâik fi tekmileti'ş-Şeâaik*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017.
- Azamat, Nihat. “İbrahim Efendi, Olanlar Şeyhi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2000.

- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Chittick, William. *Varolmanın boyutları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Chittick, William. *Sufi'nin bilgi yolu : İbn-i Arabi'nin metafiziğinde hayal*. İstanbul : Okuyan Us Yayınları, 2016.
- Cilî, Kutbüddin Abdülkerim b İbrahim Abdülkerim. *el-İnsân-ı kâmil = İnsân-ı kâmil tercümesi*. Trc. Abdülaziz Mecdi Tolun. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Çakmaktaş, Büşra. "XVII. Yüzyıl Osmanlısında Bir Bayrâmî-Melâmî: Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi'nin Vahdet-i Vücüd Anlayışı". *Sufi Araştırmaları Dergisi* VIII/16 (2017): 105-127.
- Evliya Çelebi. *Evliyâ Çelebi seyahatnamesi : 1. kitap: İstanbul: Topkapı Sarayı Bağdat 304 yazmasının transkripsiyonu dizini*. İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası, 1996.
- Kâtib Çelebi. *Fezleke 1: Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)*. Thk. Zeynep Aycibin. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016.
- Kâtib Çelebi. *Fezleke 2: Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)*. Thk. Zeynep Aycibin. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016.
- Demirli, Ekrem. *İbnü'l-Arabî metafiziği*. İstanbul: Sufi Kitap, 2013.
- Demirli, Ekrem. *İslam metafiziğinde tanrı ve insan : İbnü'l Arabî ve vahdet-i vücud geleneği*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2009.
- Demirli, Ekrem. *Sadreddin Konevî'de bilgi ve varlık*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2015.
- Demirli, Ekrem. *Şair sufiler : Mevlana, Yunus ve Niyazi-i Mısrî üzerine incelemeler*. İstanbul: Sufi Kitap, 2015.
- Mehmed Nazmi Efendi. *Osmanlılarda tasavvufî hayat Hediyetü'l-İhvan : Halvetilik örneği*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddin Efendi. *Risâle-i Melâmîyye-i Şuttâriyye*. İ.Ü. Kütüphanesi, İbnülemin, nr. 3357, t.y.
- Şeyhî Mehmed Efendi. *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye ve zeyilleri : Vakâiyü'l-fudalâ I*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Eraydın, Selçuk. "İbrahim Efendi, Oğlan Şeyh". *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*. 8: 238-246. İstanbul: Şule Yay., 1996.
- Ertuğrul, İsmail Fenni. *Vahdet-i vücud ve İbn Arabî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. "İbrahim, Oğlanlar Şeyhi". *Türk Ansiklopedisi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Melamilik ve melamiler*. İstanbul Devlet Matbaası, 1931.
- Hücvîrî, Ebü'l-Hasan. *Hakikat bilgisi = Keşfü'l-mahcûb*. Terc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1982.
- Lâmekânî Hüseyin Efendi. *Dîvân*. t.y.
- Lâmekânî Hüseyin Efendi. *Vahdetname*. t.y.
- Ilıç, Slobodan. "Lâmekânî Hüseyin Efendi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27: 94-95. Ankara, 2003.
- İbnü'l-Arabî, Ebu Abdullah Muhyiddin Muhammed b Ali. *Fütühât-ı Mekkiyye*. Trc. Ekrem

Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

el-Kâşânî, Abdürrezzak. *Tasavvuf sözlüğü = Letâifu'l-a'lâm fi işârâti ehli'l-ilhâm*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

el-Kaysêrî, Dâvud. *Mukaddemât -Fusûsu'l-hikem'e giriş-*. Trc. Turan Koç - Mehmet Çetinkaya. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

el-Kelâbâzî, Ebu Bekr Muhammed b İbrahim el-Buhârî. *Doğuş devrinde tasavvuf*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1979.

Konevî, Sadreddin. *en-Nefehâtü'l-il3ahiyye*. Trc. Ekrem Demirli. İstanbul: Kapı Yayıncılık, 2015.

-----*Fusûsü'l-hikem'in sırları : el-Fükûk fi esrâri müstenidâti hikemi'l-Fusûs*. Trc. Ekrem Demirli. İstanbul: Kapı Yayıncılık, 2014.

-----*Vahdet-i vücûd ve esasları : en-Nusûs fi tahkîki tavrî'l-mahsûs*. Trc. Ekrem Demirli. İstanbul: Kapı Yayıncılık, 2014.

-----*Tasavvuf metafiziği = Miiftâh-ı gaybi'l-cem ve'l-vücûd*. Trc. Ekrem Demirli. İstanbul: Kapı Yayıncılık, 2014.

Konuk, Ahmet Avni. *Fusûsü'l-hikem tercüme ve şerhi*. Thk. Mustafa Tahralı - ve Selçuk Eraydın. İstanbul: Dergah Yayınları, 1987.

-----*Tedbîrât-ı ilâhiyye tercüme ve şerhi*. Thk. Mustafa Tahralı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.

el-Kuşeyrî, Abdulkerim. *Kuşeyrî risâlesi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1981.

Özdemir, Sema. *Dâvud Kayserî'de varlık bilgi ve insan*. İstanbul: Nefes Yayınları, 2014.

es-Serrâc, Ebu Nasr. *İslam tasavvufu : tasavvufta ilgili sorular-cevaplar : Lüma*. İstanbul: Altınoluk, 1996.

es-Sühreverdi, Ebû Hafs. *Avârifü'l-Meârif*. İstanbul: Semerkand, 2010.

Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmânî*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Tuğluk, İ. Halil. *Lâmekânî Şeyh Hüseyin Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2001.

Tuman, Mehmet Naili. *Tuhfe-i Naili : divan şairlerinin muhtasar biyografileri*. Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001.

Uluç, Tahir. *İbn Arabî'de sembolizm*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.

Vassâf, Osmanzade Hüseyin. *Sefîne-i evliyâ*. İstanbul: Kitabevi, 2006.

Vicdânî, Ebû Rıdvân M. Sâdık. *Tomar-ı turuk-ı aliyye'den : Melâmîlik*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1919.